२

संज्ञाप्रकरणम्-१

प्रस्तावना

व्याकरणस्य आरम्भः कथं जातः, के मुख्याः आचार्याः सन्ति, के मुख्याः ग्रन्थाः सन्ति इति भवान् बुद्धवान्। किञ्च व्याकरणं किं करोति, कथं करोति इति विषयः अपि ज्ञातः प्रथमपाठे। व्याकरणे साधुशब्दस्य निर्माणं क्रियते। शब्दः वर्णसमुदायात्मकः। अर्थात् कः शब्दः इति चेत् वर्णानाम् समुदायः शब्दः इति उत्तरम्। अतः संस्कृते के वर्णाः सन्ति, तेषां विभाजनं कथम् कृतमस्ति, तेषां कानि नामानि सन्ति, तेषाम् उच्चारणं कथम् भवति इत्यादयः अनेके विषयाः अस्मिन् पाठे अन्तर्भवन्ति। एतस्य पाठस्य सम्यक् ज्ञानम् अग्रिमपाठेषु अध्ययनाय अत्यन्तम् उपयोगि अस्ति। अत्र उक्तानां सञ्ज्ञानां परवर्तिपाठेषु विपुलप्रयोगः अस्ति। अतः अयं पाठः अत्यन्तं गुरुत्वम् आवहति।

कस्यचिद् विषयस्य प्रतिपादनाय हि शास्त्राणि प्रवर्तन्ते। तस्य विषयस्य प्रतिपादने सौकर्याय बहवः उपायाः अवलम्ब्यन्ते। तेषु उपायेषु अन्यतमः उपायः भवति संज्ञा। संस्कृते संज्ञा इत्यस्य पर्यायशब्दाः भवन्ति - नाम, नामधेयम्, आख्या, अभिधानम्, आह्वः इति। ये विभिन्नाः पदार्थाः शास्त्रे आलोच्यन्ते तेषां विविधानि नामानि भवन्ति। एकस्मिन् शास्त्रे एका संज्ञा यम् अर्थं बोधयति, अन्यशास्त्रे सा एव संज्ञा कदाचित् भिन्नमेव अर्थं बोधयति। व्याकरणशास्त्रे काश्चन संज्ञाः व्यवह्रियन्ते यासाम् अर्थाः अन्यशास्त्रेभ्यः भिन्नाः भवन्ति। अग्रे त्रिषु पाठेषु एवम् विशिष्टाः काश्चन संज्ञाः अस्माकम् आलोचनायाः विषयः अस्ति।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- संस्कृतस्य वर्णमालां ज्ञास्यति।
- संस्कृते कति वर्णाः सन्ति, के च ते सन्ति इति सकारणं वक्तुं प्रभवेत्।
- माहेश्वरसूत्राणां ज्ञानं प्राप्स्यति।
- प्रत्याहारस्य निर्माणं कर्तुं समर्थो भविष्यति।
- पाणिनिसूत्रेषु अनुवृत्त्यादिकं कथं भवतीति ज्ञास्यति।
- सूत्राणि व्याख्यातुं प्रभवेत्।
- इत् लोपः सवर्णः इत्यादिसंज्ञानां ज्ञानं प्राप्नुयात्।
- वर्णोच्चारणस्य प्रक्रियां ज्ञास्यति।
- उदात्तः कः अनुदात्तः कः इत्यादिकं सुस्पष्टं ज्ञास्यति।

- वर्णानाम् उच्चारणस्थानानि, यत्नान् च ज्ञास्यति।
- तपरकरणं किम् इति ज्ञास्यति।

१.१) वर्णमाला

पुस्तके पाठाः भवन्ति। पाठे परिच्छेदाः भवन्ति। परिच्छेदे वाक्यानि भवन्ति। वाक्ये पदानि भवन्ति। पदे वर्णाः भवन्ति। वर्णे किं भवति। भाषायाः ईदृशः अन्तिमः घटकः यस्य अग्रे विभाजनं नैव सम्भवति स हि वर्णः अक्षरम् वा कथ्यते। संस्कृतभाषायां कति अक्षराणि सन्ति इति विषयः सुतरां स्वारस्यं जनयति।

सामान्यतः बहुषु पुस्तकेषु निम्नाः ४४ वर्णाः एव प्रदर्श्यन्ते। परन्तु संस्कृते तथा नास्ति।

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ए ऐ ओ औ (१३)

क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म (२५)

य र ल व श ष स ह (८)

वस्तुतः संस्कृते निम्नाः ६३ वर्णाः सन्ति।

अ आ अ३ इ ई इ३ उ ऊ उ३ ऋ ॠ ऋ३ ऌ ऌ३ ए ए३ ऐ ऐ३ ओ ओ३ औ औ३ (२२)

क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म (२५)

य यँ र ल लँ व वँ श ष स ह (११)

ळ, अनुस्वारः, विसर्गः, द्वौ जिह्वामूलीयौ, द्वौ उपध्मानीयौ (७)

२२+२५+११+७=६३

वर्णानाम् इतोऽपि सविस्तरं परिचयः अधस्तात् उपन्यस्यते।

स्वराः - अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ए ऐ ओ औ (अं अः अनुस्वार-विसर्गौ)

वर्गे →	प्रथमः	द्वितीयः	तृतीयः	चतुर्थः	पञ्चमः	उच्चारण-स्थानम्	अन्तःस्थाः	ऊष्मा
स्पर्शवर्णाः	अल्पप्राणः	महाप्राणः	अल्पप्राणः	महाप्राणः	अल्पप्राणः			
कु - कवर्गः	क	ख	ग	घ	ङ	कण्ठः		ह विसर्गः
चु - चवर्गः	च	छ	ज	झ	ञ	तालु	य	श
टु - टवर्गः	ट	ठ	ड	ढ	ण	मूर्धा	र	ष
तु - तवर्गः	त	थ	द	ध	न	दन्ताः	ल	स
पु - पवर्गः	प	फ	ब	भ	म	ओष्ठौ		

अन्तःस्थवर्णाः - य र ल व (यणोऽन्तस्थाः।)

ऊष्मवर्णाः - श ष स ह (शल ऊष्माणः।)

वर्णमालायाः वैशिष्ट्यम् - संस्कृतवर्णमाला अत्यन्तम् सुचिन्तिता वैज्ञानिकी च वर्तते। तस्याः आयोजने यद्यपि बहूनि वैशिष्ट्यानि सन्ति तथापि कानिचन वैशिष्ट्यानि अधः दीयन्ते -

- आदौ स्वराः ततः परं व्यञ्जनानि च न्यस्तानि। स्वरव्यञ्जयोः संकरः नास्ति।
- स्वरेषु च शुद्धस्वराः (अ आ अ३ इ ई इ३ उ ऊ उ३ ऋ ॠ ऋ३ ऌ ऌ३) आदौ सन्ति। ए ए३ ऐ ऐ३ ओ ओ३ औ औ३ एते जन्यस्वराः ततः परं सन्ति। अ+इ=ए, अ+ए=ऐ, अ+उ=ओ, अ+ओ=औ इति रूपेण एते स्वराः जन्यन्ते उत्पद्यन्ते।
- व्यञ्जनानाम् आयोजने तु अत्यन्तं सूक्ष्मता अस्ति। २५ स्पर्शव्यञ्जनानि प्रथमं सन्ति। ततः परम् ७ अन्तःस्थानि व्यञ्जनानि सन्ति। अन्ते ४ ऊष्मव्यञ्जनानि सन्ति।
- स्पर्शव्यञ्जनानि हि वर्गीयव्यञ्जनानि कथ्यन्ते। तेषाम् पञ्च वर्गाः सन्ति। येषाम् उच्चारणस्थानम् समानम् तानि पञ्च स्पर्शव्यञ्जनानि एकत्र स्थापितानि सन्ति। यथा येषाम् उच्चारणस्थानम् कण्ठः तानि क ख ग घ ङ इति एतानि पञ्च स्पर्शव्यञ्जनानि एकत्र स्थापितानि। एतेषां समुदायस्य नाम कवर्गः इति। एवमेव च छ ज झ ञ इति चवर्गस्य उच्चारणस्थानं तालु। ट ठ ड ढ ण इति टवर्गस्य उच्चारणस्थानम् मूर्धा। त थ द ध न इति तवर्गस्य उच्चारणस्थानम् दन्ताः। प फ ब भ म इति पवर्गस्य उच्चारणस्थानम् औष्ठौ।
- प्रति वर्गम् प्रथमव्यञ्जनम् अल्पप्राणम्, द्वितीयम् महाप्राणम्, तृतीयम् अल्पप्राणम्, चतुर्थम् महाप्राणम्, पञ्चमम् अल्पप्राणम् इति व्यवस्था अस्ति।
- पञ्चानामपि वर्गाणाम् अन्तिमवर्णः अनुनासिकः अस्ति। यथा ङ ञ ण न म इति।
- प्रतिवर्गम् प्रथमम् व्यञ्जनद्वयम् कठोरम् उच्यते। अन्तिमम् व्यञ्जनत्रयम् मृदु उच्यते। क ख एते कठोरे। ग घ ङ एतानि मृदूनि। एवं सर्वेषु वर्गेषु।
- वर्गीयव्यञ्जनोत्तरम् अन्तःस्थानि ७ व्यञ्जनानि सन्ति। तेषु रेफस्य अनुनासिकः रेफः नास्ति। अन्येषाम् यवलानाम् अनुनासिकाः यँवँलाँः सन्ति।
- अन्ते च श ष स ह एतानि ऊष्माणि व्यञ्जनानि सन्ति।
- सूक्ष्मचिन्तनेन इदम् अवगन्तुं शक्यते यत् मुखे उच्चारणस्य पञ्च स्थानानि सन्ति। एकस्मात् स्थानात् केचित् स्वराः, पञ्च वर्गीयव्यञ्जनानि, एकम् अन्तःस्थम् व्यञ्जनम्, एकम् ऊष्मव्यञ्जनम् च उत्पद्यन्ते। यथा तालुस्थानात् इ चवर्गः य श एते वर्णाः उच्चार्यन्ते। तेषु इ - स्वरः, च छ ज झ ञ इति वर्गीयाः, य - अन्तःस्थः, श - स्पर्शः इति।

१.२) माहेश्वरसूत्राणि

अइउण्।१। ऋऌक्।२। एओङ्।३। ऐऔच्।४।

हयवरट्।५। लण्।६। ञमङणनम्।७। झभञ्।८। घढधष्।९। जबगडदश्।१०।

खफछठथचटतव्।११। कपय्।१२।। शषसर्।१३। हल्।१४।

एतानि चतुर्दश माहेश्वराणि सूत्राणि। एतेषाम् सूत्राणाम् अन्ते ण् क् ङ् इति एकैकम् व्यञ्जनम् अस्ति। तस्य नाम 'इत्' इति। एतानि सूत्राणि प्रत्याहारनिर्माणाय व्यवह्रियन्ते। प्रत्याहारः संक्षेपः भवति।

माहेश्वरसूत्राणां वैशिष्ट्यानि - वर्णसमाम्नायः चतुर्दशसूत्री इत्यपि माहेश्वरसूत्राणाम् नामान्तरे। वर्णसमाम्नाये आ ई ऊ ॠ विसर्गः जिह्वामूलीयः उपध्मानीयः अनुस्वारः इति एतादृशाः वर्णाः, वर्णसदृशध्वनयः वा न सन्ति। वर्णानां सर्वादृतः यः नैसर्गिकः क्रमः वर्तते तस्य महान् विपर्यासः अत्र परिलक्ष्यते। स्वराणां क्रमः प्रायः तथैव वर्तते। व्यञ्जनेषु क्रमः इत्थम् - हकारः (ऊष्मा), अन्तःस्थाः, वर्गपञ्चमाः अनुनासिकाः, वर्गचतुर्थाः, वर्गतृतीयाः, वर्गद्वितीयाः, वर्गप्रथमाः, ऊष्माणः इति। णकारः द्विः इत्संज्ञकः। लँण्-सूत्रे लकारात् परः अँकारः अनुनासिकः। अतः इत्संज्ञकः। तेन अवर्णेन सह उच्चार्यमाणः रेफः रलयोः संज्ञा भवति। अल् इति प्रत्याहारे सर्वे वर्णाः सन्तीति अल् शब्दः वर्णपर्यायत्वेन गण्यते। अचः हि स्वराः, हलः हि व्यञ्जनानि इति सुष्ठु विभागोऽपि परिलक्ष्यते।

१.२.१) प्रत्याहारनिर्माणस्य प्रक्रिया

प्रत्याहारनिर्माणस्य प्रविधिः अधस्तात् उपन्यस्यते।

अष्टाध्याय्याम् आचार्यः पाणिनिमुनिः केषांचिद् वर्णानाम् समुदायम् प्रकटयितुम् इच्छति। सामान्यः उपायः तु तेषां वर्णानां साक्षाद् उल्लेखः इति। यथा - इ उ ऋ ऌ इति एतेषां स्थाने क्रमशः य् व् र् ल् इति एते वर्णाः कर्तव्याः यदि इ उ ऋ ऌ इति एते वर्णाः अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ इति एतेभ्यः वर्णेभ्यः पूर्वं वर्तन्ते इति। एवंरूपेण प्रकटनम् यद्यपि सम्भवति तथापि इदं क्लिष्टमस्ति, गुरुभूतम् अस्ति। इतोऽपि लघीयान् उपायः सम्भवति चेत् अत्युत्तमम्। स एव उपायः भवति प्रत्याहारः। तदित्थम् भवति - ये वर्णाः प्रकटनीयाः सन्ति ते संकलनीयाः। ततः परं माहेश्वरसूत्रेषु यः क्रमः अस्ति तेन क्रमेण आयोजनीयाः। तत्र यः आदिः अर्थात् प्रथमः वर्णः भवति स ग्राह्यः। तेषु यः अन्तिमः भवति, स माहेश्वरसूत्रेषु कुत्रास्ति इति द्रष्टव्यम्। तस्मात् परम् यः इत्-संज्ञकः वर्णः भवति स ग्राह्यः। एवम् आदिवर्णेन सह इत्संज्ञकस्य मेलनेन एव प्रत्याहारः भवति।

उदाहरणम् - यथा ऋ ऌ इ उ इति एतान् वर्णान् प्रकटयितुम् इच्छामि। तर्हि एतेषां माहेश्वरसूत्रक्रमेण लेखनम् करोमि, यथा - इ उ ऋ ऌ इति। अधुना एतेषु प्रथमः वर्णः भवति 'इ' इति। अन्तिमः वर्णः अस्ति 'ऌ' इति। माहेश्वरसूत्रेषु ततः परम् इत्-संज्ञकः वर्णः अस्ति 'क्' इति। इदानीम् प्रथमवर्णेन 'इ' इत्यनेन सह इत्-संज्ञकस्य 'क्' इत्यस्य मेलनम् करोमि, तदा 'इक्' इति शब्दः भवति। अयम् 'इक्' एव प्रत्याहारः भवति। प्रत्याहारः एका संज्ञा भवति। 'इक्' इति प्रत्याहारस्य अर्थः भवति इ उ ऋ ऌ इति चत्वारः वर्णाः।

टिप्पणी

एवम् र् ल् व् य् इति वर्णानां सक्षेपेण प्रकटनम् सम्भवति। एतेषाम् माहेश्वरसूत्रे यः क्रमः तेन क्रमेण लेखनम् - य् व् र् ल् इति। तेषाम् आदिः वर्णः 'य्' इति। तेषाम् अन्त्यः वर्णः 'ल्' इति। माहेश्वरसूत्रेषु ततः परमेव इत्संज्ञकः वर्णः अस्ति 'ण्' इति। 'य्' इत्यस्य 'ण्' इत्यनेन मेलने कृते 'यण्' इति लभ्यते। 'यण्' एव प्रत्याहारः। अतः 'यण्' संज्ञा अस्ति। तत्संज्ञिनः य् व् र् ल् इति वर्णाः सन्ति। यण् इति शब्दे यवर्णात् परम् अवर्णः योज्यते (य्+'अ'+ण् इति)। तेन यण् इत्यस्य उच्चारणम् सुकरम् भवति।

माहेश्वरसूत्रेषु अन्तिमवर्णस्य कः उपयोगः - इदमत्रवधेयम् यत् चतुर्दशसु सूत्रेषु अन्तिमः वर्णः इत्संज्ञकः अस्ति, तस्य उपयोगः केवलं प्रत्याहारस्य निर्माणाय भवति। परन्तु तस्य संज्ञिषु गणना न भवति। यथा यण् इति प्रत्याहारः संज्ञा। तत्संज्ञिनः य् व् र् ल् इति एते एव। तेषु ट् नास्ति, ण् नास्ति। यण् इति प्रत्याहारे य् व् र् ल् गणनाकाले हयवरट् , लण् इति सूत्रद्वयम् गृह्यते। तत्र हयवरट् इति सूत्रस्य अन्तिमवर्णः ट् इति अस्ति। सोऽपि संज्ञिषु न गण्यते इत्यपि अवधेयम्। तद्यथा - लोके चषकेण कंसेन वा जलम् आदाय पिबामः परन्तु चषकं न पिबामः। चषकस्य उपयोगः जलस्य धारणाय न तु पानाय। तद्वत् इत्संज्ञकस्य उपयोगः प्रत्याहारस्य निर्माणाय भवति न तु संज्ञिभिः सह व्यवहाराय।

एवम् नैके प्रत्याहाराः सम्भवन्ति। यथा अच् इति प्रत्याहारः सज्ञा, तत्संज्ञिनः सर्वे स्वराः भवन्ति। हल् इत्यस्य संज्ञिनः सर्वाणि व्यञ्जनानि भवन्ति। अतः उच्यते यत् अच् इति स्वरपर्यायः। हल् इति व्यञ्जनपर्यायः इति। अल् इति वर्णपर्यायः इति।

उपदेशः

'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति सूत्रे पाणिनिना उपदेशपदं प्रयुक्तं दृश्यते। उप इति उपसर्गः दिश् इति धातुः। दिश्-धातोः भावे घञ्प्रत्ययः प्रयुक्तः। तदा उपदेश इति शब्दः निष्पद्यते। उप इति शब्दस्य आद्यः इति अर्थः। दिश्-धातोः अर्थः उच्चारणक्रिया। एवञ्च उपदेशशब्दस्य अर्थः भवति आद्योच्चारणम् इति। आद्यं च तद् उच्चारणम् आद्योच्चारणमिति कर्मधारयसमासः। महेश्वर-पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलीनां प्रथममुच्चारणम् आद्योच्चारणम्। पूर्वम् अज्ञातम् पदम् मुनिः प्रथमम् उच्चरति। इदं उच्चारणम् एव आद्योच्चारणम् इति। रूपावतारग्रन्थे सुप्रसिद्धा एषा कारिका उक्ता -

धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम्।
आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः।। इति।

अन्या अपि काचित् अभियुक्तोक्ता कारिका दृश्यते -

प्रत्ययाः शिवसूत्राणि आदेशा आगमास्तथा।
धातुपाठो गणेपाठ उपदेशाः प्रकीर्तिताः।। इति।

पाणिनिमुनिना अष्टाध्यायी धातुपाठः लिङ्गानुशासनम् गणपाठः इति चत्वारः व्याकरणग्रन्थाः रचिताः। उणादिसूत्राणि पूर्वमेव केनचित् लिखितानि। कात्यायनमुनिः वार्तिकम् लिखितवान्। तदेव वार्तिकम् वाक्यम् अपि कथ्यते। इत्थम् - धातुः, सूत्राणि, गणे पठिताः शब्दाः, उणादिसूत्राणि, वार्तिकानि, लिङ्गानुशासनम्, आगमः प्रत्ययः आदेशः इति एतद् आद्योच्चारणम् इति व्यवसितम् अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. संस्कृते कति वर्णाः सन्ति।

२. माहेश्वरसूत्रेषु द्वितीयं सूत्रं किम्।

३. माहेश्वरसूत्रेषु कः वर्णः इत्-संज्ञकः।

४. प्रत्याहारशब्दस्य अर्थः कः।

५. वर्गतृतीयाः एव वर्णाः कस्मिन् प्रत्याहारे सन्ति।

६. शरि प्रत्याहारे के वर्णाः सन्ति।

७. उपदेशाः के के सन्ति।

८. वर्णपर्यायः अयमस्ति।

१) हल् २) अच् ३) अल् ४) यर्

९. स्वरपर्यायः अयमस्ति।

१) हल् २) अच् ३) अल् ४) यर्

१०. व्यञ्जनपर्यायः अयमस्ति।

१) हल् २) अच् ३) अल् ४) यर्

११. पवर्गे कः नास्ति।

१) म २) क ३) ब ४) भ

१२. संस्कृतभाषायाम् कति वर्णाः सन्ति।

१) ४४ २) ४५ ३) ५४ ४) ६३

१३. जश्-प्रत्याहारे अयं नास्ति।

१) ग २) झ ३) ब ४) ड

१४. कात्यायनमुनिः अष्टाध्याय्यां किम् लिखितवान्।

१) उणादिसूत्राणि २) धातुपाठः ३) सूत्रपाठः ४) वार्तिकम्

[२.१] आदिरन्त्येन सहिता॥ (१.१.७१)

सूत्रार्थः - अन्त्येन इता सह आदिः मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा भवति

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् चत्वारि पदानि सन्ति। आदिः अन्येन सह इता इति पदच्छेदः। आदिः इति प्रथमायाम् एकवचने रूपम् अर्थात् आदिः इति प्रथमैकवचनान्तम् पदम्। अन्त्येन इति तृतीयायाम् एकवचने रूपम् अर्थात् अन्त्येन इति तृतीयैकवचनान्तम् पदम्। सह इति अव्ययपदम्। इता इति इत् शब्दस्य तृतीयायाम् एकवचने रूपम् अर्थात् इता इति तृतीयैकवचनान्तम् पदम्। यस्मात्

पूर्वं नास्ति सः आदिः। यस्मात् परं नास्ति सः अन्तः। अन्ते भवः अन्त्यः। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा इति सूत्रात् स्वम् इति प्रथमान्तम् पदम् अनुवर्तते, षष्ठ्यन्ततया परिणमते च। अन्त्येन इता सह आदिः स्वस्य इति अन्वयः। इदं सूत्रं संज्ञाप्रकरणे पठितम्। अतः संज्ञा इति पदम् आनेतुम् शक्यम्। तदा पदानि भवन्ति - अन्त्येन इता सह आदिः स्वस्य संज्ञा भवति। यदा आदिः अन्तिमेन सह गृह्यते तदा आदितः अन्तं यावत् मध्ये यद् यद् अस्ति तत् सर्वमपि गृहीतम् भवति। अतः मध्यगानाम् इत्यस्य आक्षेपः क्रियते। अतः एव सूत्रस्य सरलार्थः भवति - अन्त्येन इता सह आदिः मध्यगानां स्वस्य (आदेः) च संज्ञा भवति इति।

उदाहरणम् - अण् इण् अच् हल्।

सूत्रार्थसमन्वयः - माहेश्वरसूत्रेषु अ इति वर्णेन सह ण् इति अन्त्येन इत्संज्ञकवर्णेन सह मेलनं कृत्वा अण् इति लभ्यते। माहेश्वरसूत्रेषु अ इति वर्णाद् आरभ्य ण् इति इत्संज्ञकवर्णं यावत् मध्ये इ उ इति द्वौ वर्णौ स्तः। तस्मात् अन्त्येन ण् इति इत्संज्ञकेन सह आदिः अण् इति मध्यगानाम् इ उ इति एतयोः स्वस्य (आदेः अकारस्य) च संज्ञा भवति इति समन्वयः। अर्थात् अण् इति शब्दः अ इ उ इति एतेषां वर्णानाम् संज्ञा भवति।

एवम् अन्त्येन च् इति इत्संज्ञकेन सह, आदिः एच् इति वर्णः, मध्यगानाम् ओ ऐ औ इति एतेषां स्वस्य (आदेः एकारस्य) च संज्ञा भवति। अर्थात् एच् इति शब्दः ए ओ ऐ औ इति चतुर्णाम् वर्णानाम् संज्ञा भवति।

एवंरीत्या अन्त्येन इता सह उच्चारितः आदिः यथा अण् अच् एच् इति शब्दः प्रत्याहारः इति कथ्यते। अण् अच् एच् इति प्रत्याहाराः संज्ञाः भवन्ति।

[शब्दावली - अन्वयः - सम्बन्धः। एकपदार्थस्य अपरपदार्थेन सह सम्बन्धः एव अन्वयः। प्रथमं वाक्यस्य श्रवणं भवति। वाक्ये स्थितानाम् पदानाम् ये अर्थाः तेषाम् पृथक् पृथक् स्मरणं भवति। इदम् स्मरणम् एव उपस्थितिः इति कथ्यते शास्त्रेषु। एवं स्मृतानाम् अर्थानाम् आकाङ्क्षादिवशात् परस्परम् सम्बन्धः भवति। अयं सम्बन्धः एव अन्वयः। येन क्रमेण अर्थानाम् सम्बन्धः भवति, तेन क्रमेण पदानाम् लेखनम् उच्चारणं वा अन्वयः इति सामान्यतः व्यवहरन्ति।

व्यवहरति - व्यवहारं करोति। उपयोगं करोति।

प्रत्ययः - प्रत्ययशब्दस्य बहुलप्रयोगः व्याकरणे अस्ति। अतः तस्य ज्ञानम् नूनम् आवश्यकम्। रामः इति शब्दः अस्ति। अस्मिन् राम+सु इति विभागः अस्ति। तत्र राम इति प्रकृतिः सु इति प्रत्ययः। राम इति शब्दे अपि रम्+घञ् इति विभागः अस्ति। तत्र रम् धातुः हि प्रकृतिः अस्ति, घञ् प्रत्ययः अस्ति। अतः रामः इति शब्दे प्रत्ययद्वयम् अस्ति, प्रकृतिद्वयम् चास्ति। तथापि यदा सु इति प्रत्ययः मन्यते तदा राम इति एव प्रकृतिः। यतो हि राम इति शब्दम् उद्दिश्य सु प्रत्ययः विधीयते। यदा तु घञ् इति प्रत्ययः मन्यते तदा तस्य प्रकृति रम् इति धातुः एव। यतो हि रम् इति धातुम् उद्दिश्य घञ् इति प्रत्ययः विधीयते। इत्थम् तत्र तत्र प्रकृतिप्रत्ययविभागः करणीयः। अत्र पाणिनिमुनिः अष्टाध्याय्याम्

प्रत्ययः इति अधिकारसूत्रं कृतवान्। तस्मिन् अधिकारे ये विहिताः ते प्रत्ययाः इत्यपि अवधेयम्। परन्तु अधिकारादिज्ञानं विना तद् बोद्धुं न शक्यते। अतः अलं तेन।]

पाठगतप्रश्नाः-२

१५. आदिरन्त्येन सहेता इति सूत्रे संज्ञासंज्ञिनिर्णयं कुरुत।

१६. आदिरन्त्येन सहेता इति किंविधम् सूत्रम्।

१७. आदिरन्त्येन सहेता इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

१८. आदिरन्त्येन सहेता इति सूत्रेण निर्मितम् एकम् प्रत्याहारम् उक्त्वा तत्संज्ञिनः लिखत।

१९. इयं संज्ञा आदिरन्त्येन सहेता इति सूत्रेण न कृता।

१) इक्   २) हश्   ३) खर्   ४) खश्

२०. स्तम्भयोः स्थितान् परस्परसम्बद्धान् मेलयत। क-स्तम्भे शब्दाः सन्ति। ख-स्तम्भे तस्य कृते प्रत्याहारः अस्ति। कस्य कः इति मेलनीयम्।

	क-स्तम्भः		**ख-स्तम्भः**
१)	वर्णपर्यायः	क)	ञय्
२)	स्वरपर्यायः	ख)	शल्
३)	व्यञ्जनपर्यायः	ग)	यण्
४)	वर्गप्रथमाः	घ)	झष्
५)	ऊष्माणः	ङ)	एच्
६)	अनुनासिकाः	च)	अल्
७)	अन्तःस्थाः	छ)	अच्
८)	स्पर्शाः	ज)	चय्
९)	महाप्राणाः	झ)	ञम्
१०)	जन्यस्वराः	ञ)	हल्

१.३) इत्संज्ञा

अत्र इत् इति संज्ञा कस्य भवति इति विषयः प्रस्तूयते। किञ्च अष्टाध्याय्याम् अनुवृत्तिः, विभक्तिविपरिणामः इत्यादिकं कथम् भवति इत्यपि अत्र प्रदर्श्यते।

अष्टाध्याय्याम् इत्संज्ञाविधायकानि कानिचन सूत्राणि क्रमशः सन्ति। तेषां तेनैव क्रमेण विमर्शः अत्र उपस्थाप्यते। तेषां व्याख्यानम् अपि अत्रैव युगपद् उपन्यस्यते।

अष्टाध्याय्याम् क्रमशः सूत्राणि इत्थम् सन्ति -

[२.२] उपदेशेऽजनुनासिक इत्॥ (१.३.२)

[२.३] हलन्त्यम्॥ (१.३.३)

[२.४] न विभक्तौ तुस्माः॥ (१.३.४)

[२.५] आदिर्ञिटुडवः॥ (१.३.५)

[२.६] षः प्रत्ययस्य॥ (१.३.६)

[२.७] चुटू॥ (१.३.७)

[२.८] लशक्वतद्धिते॥ (१.३.८)

[२.९] तस्य लोपः॥ (१.३.९)

एतेषु सूत्रेषु उपरितनात् सूत्रात् कानिचन पदानि अनुवर्तन्ते। तद् अधः प्रदर्श्यते। तत्र यत् पदम् अनुवर्तते तत् पीनम् (स्थूलम् bold) कृतम् अस्ति। सूत्रस्य पदच्छेदः अपि तत्रैव स्पष्टम् प्रदत्तः।

१.	**उपदेशे**			अच् अनुनासिकः	**इत्**	१.३.२
२.	**उपदेशे**			**हल् अन्त्यम्**	**इत्**	१.३.३
३.	**उपदेशे**	विभक्तौ	तुस्माः न	**हल्**	**इत्**	१.३.४
४.	**उपदेशे**		ञिटुडवः	**आदिः**	**इत्**	१.३.५
५.	**उपदेशे**	षः	**प्रत्ययस्य**	**आदिः**	**इत्**	१.३.६
६.	**उपदेशे**	चुटू	**प्रत्ययस्य**	**आदिः**	**इत्**	१.३.७
७.	**उपदेशे**	अतद्धिते लशकु	**प्रत्ययस्य**	**आदिः**	**इत्**	१.३.८
८.			तस्य	लोपः	**इतः**	१.३.९

अनुवर्तनानन्तरम् यद् वाक्यम् भवति तत्र शब्दानाम् विभक्तिरूपाणि परिवर्तनीयानि भवन्ति। तत् परिवर्तनं कृत्वा पदानाम् क्रमस्य च परिवर्तनं कृत्वा अधः प्रकट्यते।

१) उपदेशे अनुनासिकः अच् इत् भवति।

२) उपदेशे अन्त्यम् हल् इत् भवति।

३) उपदेशे विभक्तौ हलः तुस्माः इतः न भवन्ति। (इतः - प्रथमा बहुवचनम्)

४) उपदेशे आदयः ञिटुडवः इतः भवन्ति।

५) उपदेशे प्रत्ययस्य आदिः षः इत् भवति।

६) उपदेशे प्रत्ययस्य आदी चुटू इतौ भवतः। (इतौ - प्रथमा द्विवचनम्)

७) उपदेशे अतद्धिते प्रत्ययस्य आदि लशकु इत् भवति।

८) तस्य इतः लोपः भवति। (इतः - षष्ठी एकवचनम्)

एतेषाम् इतोऽपि सुबोधभाषया प्रकटनम् अधः क्रियते।

१) उपदेशे यः अनुनासिकः अच् तस्य इत् संज्ञा भवति।

२) उपदेशे यः अन्त्यः हल् तस्य इत् संज्ञा भवति।

३) उपदेशे विभक्तिसंज्ञके प्रत्यये तवर्गः सकारः मकारः इति ये हल्-वर्णाः तेषाम् इत् संज्ञा न भवति।

४) उपदेशे आदिः यः ञि टु डु इति तस्य इत् संज्ञा भवति।

५) उपदेशे प्रत्ययस्य आदिः यः षवर्णः तस्य इत् संज्ञा भवति।

६) उपदेशे प्रत्ययस्य आदिः यः चवर्गः टवर्गः च, तयोः इत् संज्ञा भवति।

७) उपदेशे यः तद्धितभिन्नप्रत्ययस्य आदिः लवर्णः शवर्णः कवर्गः च इति एतेषाम् इत्संज्ञा भवति।

८) यस्य इत् संज्ञा तस्य लोपः भवति।

यस्य इत्-संज्ञा भवति स एव अनुबन्धः इत्यपि कथ्यते। एतेषाम् इत्संज्ञकवर्णानाम् अग्रे सन्धिप्रकरणादौ बाहुल्येन प्रयोगः उपयोगश्च दृश्येते। अतः उदाहरणानि तत्रैव स्पष्टी भविष्यन्ति।

[२.१०] अदर्शनं लोपः॥ (१.१.६०)

सूत्रार्थः - प्रसक्तस्य उच्चारणाभावः लोपसंज्ञः भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। न दर्शनम् अदर्शनम् इति नञ्-तत्पुरुषः समासः। दर्शनशब्दस्य ज्ञानम् अर्थः। तथापि अत्र उच्चारणाभावः इति अर्थः। अनेन सूत्रेण उच्चारणाभावस्य लोपः इति संज्ञा भवति। कस्य उच्चारणस्य अभावस्य लोपः इति नाम दीयते इति प्रश्नः। स आलोच्यते अत्र।

लौकिकोदाहरणेन सूत्रार्थस्य स्पष्टीकरणम् - अद्य सायम् सप्तवादने चन्द्रदर्शनम् भविष्यति इति ज्ञातम्। सायं सप्तवादने यदि चन्द्रदर्शनं न भवति तर्हि उच्यते यत् चन्द्रः लुप्तः अथवा चन्द्रस्य लोपः जातः। सप्तवादने चन्द्रस्य दर्शनम् भविष्यति इति एव अन्यप्रकारेण प्रकटयितुम् शक्यते। यथा सायं सप्तवादने चन्द्रः प्रसक्तः इति। एवम् प्रसक्तस्य चन्द्रस्य दर्शनाभावः लोपः इति लोके व्यवहारः। ऋतुः परिवर्तते चेत् वृष्टिः उष्णता शैत्यम् च अपि परिवर्तन्ते। तत्तदृतौ तत्तत् भवति। तस्मात् ग्रीष्मर्तौ उष्णता प्रसक्ता। वर्षार्तौ वृष्टिः प्रसक्ता। एवमेव वृक्षाणां फलानि अपि ऋतौ प्रसक्तानि भवन्ति। अर्थात् किमपि विशिष्टं कारणं नास्ति चेत् तानि तानि फलानि भविष्यन्ति इति।

एवमेव यस्य शब्दस्य वर्णस्य वा उच्चारणं प्रसक्तम् आसीत् (प्राप्तम् आसीत्) तस्य प्रसक्तस्य उच्चारणाभावः एव लोपः इति कथ्यते। अस्मिन् सूत्रे उच्चारणाभावः हि संज्ञी, लोपः इति संज्ञा। अतः सूत्रार्थो भवति - प्रसक्तस्य उच्चारणाभावः लोपसंज्ञः भवति।

उदाहरणम् - अ इ उ ण् । ऋ ऌ क्। इति सूत्रद्वये ण् क् इति द्वयोः वर्णयोः इत्-संज्ञा अस्ति, तयोः लोपः च भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः - यदा अक् इति प्रत्याहारे के वर्णाः इति प्रश्नः भवति तदा अ इ उ ऋ ऌ इति एते पञ्च एव वर्णाः सन्ति इति उत्तरम् भवति। उत्तरे ण् क् इति अनयोः उच्चारणं न भवति, गणना न भवति। यदि तयोः इत्-संज्ञा न स्यात् तर्हि उच्चारणम् अपि भवेत्। अत एव ण् क् इति द्वौ वर्णौ प्रसक्तौ। परन्तु तयोः इत्-संज्ञा भवति। यस्य इत्-संज्ञा तस्य लोपः भवति, अर्थात् उच्चारणाभावः भवति। इत्थम् प्रसक्तस्य उच्चारणाभावः व्यवहाराभावः वा लोपः इति कथ्यते।

पाठगतप्रश्नाः-३

२१. तस्य लोपः इति सूत्रेण कस्य लोपः।

२२. कः अनुबन्धः इति कथ्यते।

२३. अदर्शनं लोपः इति सूत्रस्यार्थः कः।

२४. अदर्शनं लोपः इति सूत्रे अदर्शनशब्दस्यार्थः कः।

२५. अदर्शनं लोपः इति सूत्रे संज्ञासंज्ञिनिर्णयः कार्यः।

२६. कस्य लोपः भवति।

१) अदर्शनस्य २) सूत्रस्य ३) धातोः ४) इत्-संज्ञकस्य

२७. जश् इति प्रत्याहारे कः न गण्यते।

१) ज् २) श् ३) ब् ४) ड्

[२.११] ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः॥ (१.२.२७)

सूत्रार्थः - वाम् उच्चारणस्य कालः इव उच्चारणस्य कालः यस्य अचः (स्वरस्य) सः अच् क्रमाद् ह्रस्वसंज्ञः दीर्घसंज्ञः प्लुतसंज्ञः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - इदम् संज्ञासूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। ऊकालः अच् ह्रस्वदीर्घप्लुतः इति पदच्छेदः। सर्वाणि पदानि प्रथमैकवचनान्तानि। ह्रस्वः च दीर्घः च प्लुतः च ह्रस्वदीर्घप्लुतः इति समाहारद्वन्द्वसमासः। (समाहारद्वन्द्वः नपुंसकलिङ्गकः भवति। किन्तु सूत्रे पाणिनिमुनिः तथा न कृतवान्। सूत्रे एवं सम्भवति।) उश्च ऊश्च उ३श्च वः। ऊकारस्य प्रथमाबहुवचनान्तम् रूपम् वः इति। वाम् इति षष्ठीबहुवचनम्। तेषाम् वाम् (उ ऊ उ३ एषाम्) उच्चारणस्य कालः इव उच्चारणस्य कालः यस्य अचः (स्वरस्य) सः अच् क्रमाद् ह्रस्वसंज्ञः दीर्घसंज्ञः प्लुतसंज्ञः स्यात् इति सूत्रार्थः।

अर्थात् उकारस्य उच्चारणाय यावान् कालः आवश्यकः तावान् कालः यस्य स्वरस्य उच्चारणाय आवश्यकः भवति तस्य स्वरस्य ह्रस्वः इति संज्ञा भवति।

ऊकारस्य उच्चारणाय यावान् कालः आवश्यकः तावान् कालः यस्य स्वरस्य उच्चारणाय आवश्यकः भवति तस्य स्वरस्य दीर्घः इति संज्ञा भवति।

उ३कारस्य उच्चारणाय यावान् कालः आवश्यकः तावान् कालः यस्य स्वरस्य उच्चारणाय आवश्यकः भवति तस्य स्वरस्य प्लुतः इति संज्ञा भवति।

सूत्रार्थस्य विवरणम् - स्वृ शब्दोपतापयोः इति धातुः। स्वर्यन्ते शब्द्यन्ते इति स्वराः। उदात्तादिभिः स्वयं राजन्ते इति स्वराः। अर्थात् स्वरस्य उच्चारणम् अन्यवर्णस्य साहाय्यं विना सम्भवति। परन्तु स्वरं विना केवलं व्यञ्जनस्य उच्चारणं जगति केनापि कर्तुं न शक्यते। व्यञ्जनस्य उच्चारणं कर्तुम् व्यञ्जनात् पूर्वम् परं वा कश्चित् स्वरः योज्यते। एकस्य व्यञ्जनस्य उच्चारणाय यावान् कालः आवश्यकः तस्य परिमाणम् अर्धमात्रा इति कथ्यते। व्यञ्जनस्य उच्चारणकालः स्थिरः एव। न केनापि वर्धयितुं शक्यते न वा केनापि क्षाययितुम् शक्यते। एवं व्यञ्जनम् अर्धमात्रिकम्। अर्धमात्रायाः द्विगुणस्य कालस्य परिमाणम् एकमात्रा भवति। एवम् ह्रस्वः एकमात्रिकः भवति। दीर्घः द्विमात्रिकः भवति। प्लुतः त्रिमात्रिकः भवति।

एवम् एकमात्रिकः अच् संज्ञी, ह्रस्वः इति संज्ञा। द्विमात्रिकः अच् संज्ञी, दीर्घः इति संज्ञा। त्रिमात्रिकः अच् संज्ञी, प्लुतः इति संज्ञा।

कुक्कुटः कु कू कु३ इति रौति। तत्र क्रमशः ह्रस्वदीर्घप्लुताः उकाराः श्रूयन्ते। कुक्कुटस्य शब्दे उकारः अस्ति। तस्मात् सूत्रे आचार्यः पाणिनिमुनिः उकारस्य आदानं कृत्वा प्रतिपादनं कृतवान्। अन्यथा तु अवर्णः वर्णमालायां माहेश्वरसूत्रेषु च प्रथमः अस्ति। तस्य एव आदानम् युक्तम् (उचितम्) आसीत्।

एवम् अवर्णस्य इवर्णस्य उवर्णस्य ऋवर्णस्य च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रयः प्रकाराः भवन्ति। ऌवर्णस्य ह्रस्वप्लुतभेदेन प्रकारद्वयम्। तस्य दीर्घः नास्ति। ए ओ ऐ औ इति एतेषाम् दीर्घप्लुतभेदेन प्रत्येकम् द्वौ प्रकारौ स्तः। एतेषाम् ह्रस्वाः न सन्ति।

[२.१२] उच्चैरुदात्तः॥ (१.२.२९)

सूत्रार्थः - ताल्वादिषु सभागेषु ऊर्ध्वभागे निष्पन्नः अच् उदात्तसंज्ञः भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। उच्चैः उदात्तः इति सूत्रगतपदच्छेदः। ताल्वादिषु सभागेषु ऊर्ध्वभागे निष्पन्नः अच् उदात्तसंज्ञः भवति इति सूत्रस्यार्थः।

सूत्रार्थविवरणम् - अधः समाहारः स्वरितः इति सूत्रव्याख्याप्रसङ्गे सविस्तरं प्रदत्तम् अस्ति।

[२.१३] नीचैरनुदात्तः॥ (१.२.३०)

सूत्रार्थः - ताल्वादिषु सभागेषु अधोभागे निष्पन्नः अच् अनुदात्तसंज्ञः भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। नीचैः अनुदात्तः इति सूत्रगतपदच्छेदः। न उदात्तः अनुदात्तः इति नञ्-तत्पुरुषः समासः। ताल्वादिषु सभागेषु अधोभागे निष्पन्नः अच् अनुदात्तसंज्ञः भवति इति सूत्रस्यार्थः।

सूत्रार्थविवरणम् - अधः समाहारः स्वरितः इति सूत्रव्याख्याप्रसङ्गे सविस्तरं प्रदत्तम् अस्ति।

[२.१४] समाहारः स्वरितः॥ (१.२.३१)

सूत्रार्थः - उदात्तत्वम् अनुदात्तत्वम् इति द्वौ वर्णधर्मौ यस्मिन् अचि समाह्रियेते सः अच् स्वरितसंज्ञः भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। समाहरणम् एकत्रीकरणम् मेलनं वा समाहारशब्दस्य अर्थः भवति।

उदात्तत्वम् अनुदात्तत्वम् इति द्वौ वर्णधर्मौ यस्मिन् अचि समाह्रियेते सः अच् स्वरितसंज्ञः भवति इति सूत्रस्यार्थः। यस्मिन् अचि उदात्तत्वम् अनुदात्तत्वम् इति द्वौ वर्णधर्मौ मिलितौ सः अच् संज्ञी अस्ति। स्वरितः इति संज्ञा अस्ति।

सूत्रार्थविवरणम् - त्रयाणाम् अपि सूत्राणाम् आलोचनम् अधस्तात् प्रस्तूयते।

वर्णानाम् उच्चारणस्य स्थानानि -

वर्णानाम् उच्चारणाय मुखस्य विविधानाम् स्थानानाम् उपयोगः भवति। तानि स्थानानि अष्टौ सन्ति। अत्र पञ्च स्थानानि एव आलोच्यन्ते।

गले ग्रीवायाम् वा सम्मुखे उन्नतः भागः भवति। स चिबुकस्य अधस्तात् भवति। तस्य नाम काकलकः इति। स एव लोके कण्ठमणिः इति कथ्यते। काकलकाद् आरभ्य ओष्ठं यावत् पञ्च स्थानानि उच्चारणाय व्यवह्रियन्ते। तानि च - १) कण्ठः, २) मूर्धा, ३) तालु, ४) दन्ताः, ५) औष्ठौ इति।

अवर्णस्य उच्चारणाय श्वासनलिकायाः आकुञ्चनं क्रियते। नलिकायाः यः अंशः आकुञ्चितः भवति तस्य नाम **कण्ठः** इति। मुखविवरे उपरितने गोलाकारे उन्नततमं स्थानम् **मूर्धा** भवति। ततः परं दन्तं यावत् विस्तीर्णस्य विभागस्य यः मध्यबिन्दुः स **तालु** इति कथ्यते। **दन्ताः** दशनाः इति प्रसिद्धाः। द्वौ **ओष्ठौ** च।

कः उदात्तः भवति -

कण्ठस्य यावान् भागः उच्चारणाय उपयोगी भवति तस्य भागद्वयम् कर्तव्यम्। ऊर्ध्वभागः अधोभागः च।

अत्र उच्चैः इति शब्दस्य अर्थः भवति - ऊर्ध्वभागे इति। उच्चैः इत्यस्य महान् ध्वनिः इति नात्रार्थः। कण्ठस्य ऊर्ध्वभागे अभिघातेन यः स्वरः उत्पद्यते स उदात्तः इति कथ्यते।

यथा कण्ठस्य भागाः कल्प्यन्ते। तस्य ऊर्ध्वभागः अधोभागः च कल्प्येते। तथा तालुनः मूर्ध्नः दन्तानाम् ओष्ठयोः च अपि भागाः कल्पनीयाः।

कः अनुदात्तः भवति -

सूत्रस्थस्य नीचैः इति शब्दस्य अर्थः भवति - अधोभागे इति। नीचैः इत्यस्य लघीयान् ध्वनिः इति न अत्र अर्थः। कण्ठस्य अधोभागे अभिघातेन यः स्वरः उत्पद्यते सः अनुदात्तः इति कथ्यते।

कः स्वरितः -

उदात्तस्य स्वरस्य धर्मः उदात्तत्वम्। अनुदात्तस्य स्वरस्य धर्मः अनुदात्तत्वम्। यस्मिन् स्वरे उदातत्वम् अनुदात्तत्वं च मिलितं भवति स स्वरः स्वरितः स्वरः कथ्यते। अतः स्वरितस्य उच्चारणे कण्ठादीनाम् ऊर्ध्वभागः अधोभागः च अपि व्यवह्रियेते।

स्वरिते उदात्तत्वस्य अनुदात्तत्वस्य च विभागः -

स्वरितस्य कस्मिन् भागे उदात्तत्वम् कस्मिन् वा भागे अनुदात्तत्वम् इति ज्ञानम् अपेक्षितम्। स्वरितस्वरे पूर्वार्धभागः उदात्तः भवति। उत्तरार्धभागः अनुदात्तः भवति। स्वरितस्वरात् परं यदि अन्यः उदात्तः स्वरितः वा स्वरः स्यात् तर्हि अस्य अनुदात्तभागस्य उच्चारणम् अनुदात्तमेव भवति। यदि अस्मात् स्वरितस्वरात् परम् अनुदात्तस्वरः स्यात् तर्हि स्वरितस्य यः अनुदात्तभागः तस्य उदात्ततरम् उच्चारणं भवति। अर्थात् उदात्ताद् अपि ऊर्ध्वभागे निष्पद्यते।

स्वरिताद् परम् उदात्तः स्वरितः वा इति स्थितिः चेत् अनुदात्तभागस्य अनुदात्तमेव उच्चारणम्।

स्वरितात् परम् अनुदात्तः प्रचयः वा इति स्थितिः चेत् अनुदात्तभागस्य उदात्ततरम् उच्चारणम्।

प्रचयः एकश्रुतिः

स्वरितस्वरानन्तरम् अनुदात्तस्वराः ततः परम् उदात्तः इति यदा स्थितिः भवति तदा उदात्तात् पूर्वं विद्यमानः एकः अनुदात्तः अधोरेखया चिह्नितः भवति। ततः पूर्वं विद्यमानाः अनुदात्ताः स्वरचिह्नहीनाः भवन्ति। तेषामेव अनुदात्तानाम् नाम प्रचयः एकश्रुतिः वा।

उदाहरणम् - अ॒ग्निमी॑ळे पु॒रोहि॑तम्(ऋ.१.१.१)। उप॑ त्वाग्ने दि॒वेदि॑वे (ऋ.१.१.७)। अप्र॑युतामेवयावो म॒तिं दाः॑। (ऋ.७.१००.२)

सूत्रार्थसमन्वयः - अ॒ग्निमी॑ळे पु॒रोहि॑तम् इति ऋग्वेदस्य अग्निसूक्तस्य प्रथमं शब्दत्रयम्। अस्मिन् अ॒ग्निमी॑ळे इत्यत्र अकारः अनुदात्तः। इकारः उदात्तः। ईकारः स्वरितः। एकारः प्रचयः। अतः एव ईकारस्य यः उत्तरार्धभागः तस्य उदात्ततरम् उच्चारणं भवति। व्यञ्जनस्य उदात्तत्वादिकं नास्ति।

उप॑ त्वाग्ने दि॒वेदि॑वे (ऋ.१.१.७) इत्यत्र उप॑ इत्यस्मिन् उकारः उदात्तः, पकारात् परः अकारः स्वरितः। दि॒वे इत्यत्र दकारात् परः इकारः अनुदात्तः। ' त्वाग्ने ' इत्यत्र सर्वे स्वराः प्रचयाः।

अप्र॑युतामेवयावो म॒तिं दाः॑। (ऋ.७.१००.२) इत्यत्र अप्र॑ इत्यस्मिन् प्रथमः अकारः उदात्तः, द्वितीयः अकारः स्वरितः। म॒तिं इत्यत्र मकारात् परवर्ती अकारः अनुदात्तः। ' युतामेवयावो ' इत्यत्र सर्वे स्वराः प्रचयाः।

पाठगतप्रश्नाः-४

२८. कस्य ह्रस्वसंज्ञा भवति।

२९. कः उदात्तः भवति।

३०. स्वरितसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम्।

३१. स्वरितस्य कस्मिन् भागे उदात्तत्वम्।

३२. प्रचयः कः।

३३. एकं वैदिकम् उदाहरणं दत्वा तत्र उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयान् वदत।

३४. कस्य उच्चारणम् अन्यस्य साहाय्यं विना सम्भवति।

१) विसर्गस्य २) अनुस्वारस्य ३) स्वरस्य ४) व्यञ्जनस्य

३५. कः स्वरितः न भवति।

१) ह्रस्वः २) दीर्घः ३) प्लुतः ४) व्यञ्जनम्

३६. प्रचयः वस्तुतः कः भवति।

१) उदात्तः २) अनुदात्तः ३) स्वरितः ४) एषु कोऽपि न

[२.१५] मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः॥ (१.१.८)

सूत्रार्थः - मुखसहितया नासिकया उच्चार्यमाणः वर्णः अनुनासिकसंज्ञः भवति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। मुखनासिकावचनः अनुनासिकः इति पदच्छेदः। पदद्वयम् अपि प्रथमान्तम् अस्ति। मुखसहिता नासिका इति मुखनासिका इति मध्यमपदलोपी तत्पुरुषसमासः। उच्यते उच्चार्यते इति वचनः। यः उच्यते सः इति उच्चारणस्य कर्म वचनः इत्यर्थः। उच्चारणविषयः इति यावत्। मुखनासिकया वचनः इति मुखनासिकावचनः इति तृतीयातत्पुरुषः समासः। मुखसहितया नासिकया यः वर्णः उच्चार्यते स वर्णः अनुनासिकः कथ्यते। अत्र मुखनासिकया उच्चारितः वर्णः संज्ञी भवति। अनुनासिक इति संज्ञा भवति।

उदाहरणम् - अँ आँ इँ ईँ उँ ऊँ ऋँ।

वर्णस्य प्रकाराः -

आहत्य कस्य वर्णस्य कति भेदाः, कति प्रकाराः इति एकत्र दर्शनम् आवश्यकम्। उपरि उक्तरूपेण एकस्य अवर्णस्य ह्रस्वः दीर्घः प्लुतः इति त्रयः भेदाः। तेषु ह्रस्वस्यापि उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः इति त्रयः भेदाः। एवं दीर्घस्यापि उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः इति त्रयो भेदाः। एवं प्लुतस्यापि उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः इति त्रयो भेदाः। एवं नव भेदाः स्पष्टाः।

नवसु अपि एकैकस्यापि भेदस्य अनुनासिकः अननुनासिकः इति भेदद्वयम् भवति। अतः आहत्य एकस्य अकारस्य अष्टादश भेदाः सिद्ध्यन्ति।

एवम् अ इ उ ऋ इति प्रत्येकं वर्णानाम् अष्टादश भेदाः सन्ति। ऌवर्णः ह्रस्वः प्लुतः च अस्ति, दीर्घः न भवति। अतः तस्य द्वादश एव भेदाः भवन्ति। इत्थमेव ए ओ ऐ औ इति एचाम् दीर्घः प्लुतः च भेदः भवति, तेषाम् ह्रस्वभेदः न भवति। अतः एचाम् अपि प्रत्येकम् वर्णानाम् द्वादश एव भेदाः भवन्ति।

य् व् ल् इति एतेषामपि त्रयाणाम् अनुनासिकः अननुनासिकः च भेदाः भवन्ति। एवम् य् यँ , व् वँ , ल् लँ इति एवं प्रकाराः भवन्ति।

अकारस्य भेदाः चित्रमुखेन प्रकटिताः।

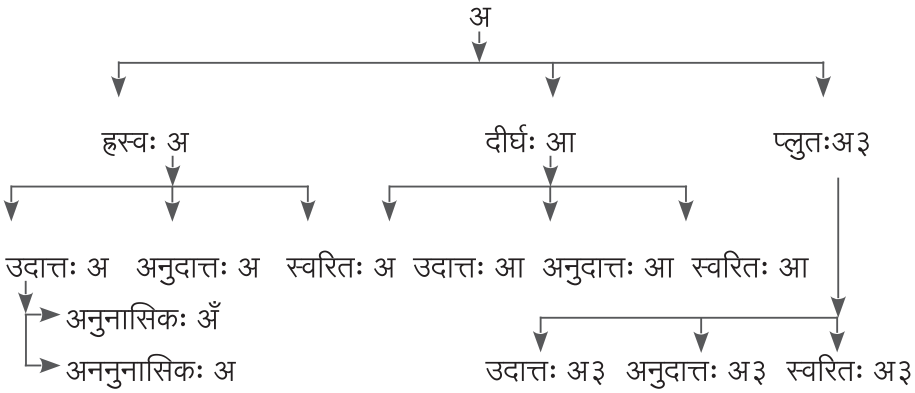

पाठसारः

संस्कृतभाषायाम् ६३ वर्णाः सन्ति। तस्मिन् ळकारः, अनुस्वारः, द्वौ जिह्वामूलीयौ, द्वौ उपध्मानीयौ अपि अन्तर्भवन्ति। वर्णमालायाः यः नैसर्गिकः क्रमः स केन आयोजितः इति तु न ज्ञायते परन्तु सः अतीव वैशिष्ट्यपूर्णः अस्ति। प्रथमं स्वराः, ततः परं व्यञ्जनानीति बहूनि वैशिष्ट्यानि सन्ति।

लघुना उपायेन व्याकरणस्य सूत्राणि रचयितुम् पाणिनिमुनिः महेश्वरात् चतुर्दश (१४) सूत्राणि लब्धवान्। तान्येव माहेश्वरसूत्राणि। तेषु प्रतिसूत्रं यः अन्तिमः वर्णः स इत्-संज्ञकः भवति। तस्य साहाय्येन प्रत्याहाराः निर्मीयन्ते। प्रत्याहारनिर्माणस्य प्रक्रियाम् आदिरन्त्येन सहेता इति सूत्रेण पाणिनिः अवोचत्।

त्रिभिः मुनिभिः उक्ताः प्रत्ययादयः उपदेशाः कथ्यन्ते। तेषु उपदेशेषु केचिद् वर्णाः इत्-संज्ञां लभन्ते। इत्-संज्ञाविधायकानि सप्त सूत्राणि सन्ति। तैः सूत्रैः विविधानां वर्णानाम् वर्णसमुदायानाम् वा इत्-संज्ञा क्रियते। इत्-संज्ञकः एव अनुबन्धः कथ्यते। अनुबन्धस्य लोपः अर्थात् व्यवहाराभावः तस्य लोपः इति सूत्रेण भवति।

इत्-संज्ञाविधायकसूत्राणि यत्र आलोचितानि तत्रैव पाणिनिसूत्रेषु अनुवृत्तिः, पदस्य वचनविपरिणामः, अनुवर्तमानस्य पदस्य निवृत्तिः इत्येते विषयाः आलोचिताः।

प्रसक्तस्य शब्दस्वरूपस्य उच्चारणाभावः व्यवहाराभावः वा लोपः भवति इति अदर्शनं लोपः इति सूत्रस्यार्थः आलोचितः।

संस्कृतभाषायां यावन्तः वर्णाः सन्ति तेषु स्वराः व्यञ्जनानि इति भागद्वयं भवति प्राधान्येन। स्वराः एव अच्। व्यञ्जनानि एव हल्।

उकारस्य उच्चारणाय यावान् कालः आवश्यकः तावान् कालः यस्य स्वरस्य उच्चारणाय आवश्यकः भवति तस्य स्वरस्य ह्रस्वः इति संज्ञा भवतीति ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः इति सूत्रस्यार्थः। अनेनैव सूत्रेण दीर्घसंज्ञा प्लुतसंज्ञा अपि क्रियते। एवं स्वराणां ह्रस्वः दीर्घः प्लुतः इति त्रयो भेदाः सम्पन्नाः।

उच्चैरुदात्तः इति सूत्रेण उदात्तसंज्ञा, नीचैरनुदात्तः इति सूत्रेण अनुदात्तसंज्ञा, समाहारः स्वरितः इति सूत्रेण स्वरितसंज्ञा च क्रियन्ते। स्वरितस्य स्वरस्य प्रथमार्धभागः उदात्तः भवति, उत्तरार्धभागः अनुदात्तः भवति। पूर्वं येषां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः जाताः तेषां पुनः एतैः सूत्रैः अनुदात्तः उदात्तः स्वरितः इति त्रयः भेदाः भवन्ति।

यस्य वर्णस्य उच्चारणाय मुखेन सह नासिकायाः अपि व्यवहारः भवति स वर्णः अनुनासिकः कथ्यते इति मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः इति सूत्रस्यांशः। यद्यपि अननुनासिकसंज्ञाविधायकं किमपि सूत्रं नास्ति तथापि इदं बोद्ध्यम् यत् यस्य केवलं मुखेन उच्चारणं भवति सः अननुनासिकः निरनुनासिकः वा कथ्यते। तेन प्रतिस्वरं भागद्वयं भवति - अनुनासिकः अननुनासिकः चेति। इत्थम् अ इ उ ऋ एषाम् प्रत्येकम् अष्टादश भेदाः। लृ ए ओ ऐ औ एषाम् प्रत्येकम् द्वादश भेदाः।

योग्यतावर्धनम्

अस्मिन् पाठे प्रत्याहारनिर्माणस्य प्रक्रियां पठितवन्तः। पठिते विषये दार्ढ्यं सम्पादयितुम् निम्नबिन्दून् अवलोक्य निर्देशानुसारं कार्याणि कुर्यात् छात्रः।

- कस्मिन्नपि प्रत्याहारे के के वर्णाः सन्ति इति सुस्पष्टं ज्ञानम् अपेक्षितं चेत् माहेश्वरसूत्राणां कण्ठपाठं विना गत्यन्तरं नास्ति। अतः तेषां स्मरणाय प्रकृष्टः यत्नः श्रद्धया विधेयः।
- पठितानि सूत्राणि अष्टाध्याय्याम् यत्र सन्ति तत् स्थलम् अष्टाध्याय्याम् उद्घाट्य कस्मात् सूत्रात् किम् पदम् अनुवर्तते, कः अधिकारः आयाति इति पश्येत्।
- एकैकस्य स्वरस्य समेषामपि प्रकाराणाम् चित्ररूपेण प्रकटनं कर्तव्यम्।
- गुरुमुखात् वेदम् अधीत्य तत्र उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयान् परिचिनुयात्।

पाठान्तप्रश्नाः-५

अधस्तात् अभ्यासाय प्रश्नाः दीयन्ते। छात्रैः पाठं सम्यक् पठित्वा बुद्ध्वा च विमृश्य एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि स्वटिप्पणीपुस्तिकायां लेख्यानि। प्रायः बहुत्र दीर्घमेव उत्तरं स्यात्।

१. संस्कृतस्य वर्णमालां लिखित्वा तस्याः वैशिष्ट्यानि लिखत।

२. माहेश्वरसूत्राणां वैशिष्ट्यानि लिखत।

३. प्रत्याहारनिर्माणप्रक्रियां संक्षेपेण वर्णयत।

४. उपदेशाः के इति स्पष्टीकुरुत।

५. आदिरन्त्येन सहेता इति सूत्रं व्याख्यात।

६. अदर्शनं लोपः इति सूत्रं व्याख्यात।

७. स्वरितस्य कस्मिन् भागे उदात्तत्वम् कस्मिन् वा भागे अनुदात्तत्वम् इति सोदाहरणं स्पष्टीकुरुत।

८. अवर्णस्य सकलान् भेदान् लिखत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

अधस्तात् पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखितानि सन्ति। तानि सूचकोत्तराणि सन्ति। अर्थात् अत्यन्तं लघु उत्तरम् अस्ति। परीक्षायाम् उत्तरलेखनकाले स्पष्टं वाक्यं लिख्यते चेद् वरम्।

उत्तराणि-१

१. ६३

२. ऋलृक्।

३. अन्त्यः। अनुनासिकश्च।

४. संक्षेपः।

५. जश्।

६. शषसाः।

७. धातुः, सूत्राणि, गणे पठिताः शब्दाः, उणादिसूत्राणि, वार्तिकानि, लिङ्गानुशासनम्, आगमः प्रत्ययः आदेशः इति एतद् आद्योच्चारणमेव उपदेशाः।

८. ३)

९. २)

१०. १)

११. २)

१२. ४)

१३. २)

१४. ४)

उत्तराणि-२

१५. अन्त्येन इत्संज्ञकेन सह, आदिः वर्णः, मध्यगानाम् संज्ञा भवति। आदिः मध्यगाः च संज्ञिनः भवन्ति।

१६. संज्ञासूत्रम्।

१७. अन्त्येन इता सह आदिः मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा भवति।

१८. प्रत्याहारः - यण्। तत्संज्ञिनः - यवरलाः।

१९. ४)

२०. १)-च), २)-छ), ३)-ञ), ४)-ज), ५)-ख), ६)-झ), ७)-ग), ८)-क), ९)-घ), १०)-ङ)

उत्तराणि-३

२१. इत्संज्ञकस्य।

२२. इत्संज्ञकः।

२३. प्रसक्तस्य उच्चारणाभावः लोपसंज्ञः भवति।

२४. उच्चारणाभावः।

२५. प्रसक्तस्य उच्चारणाभावः अर्थः संज्ञी, लोपः इति संज्ञा।

२६. ४)

२७. २)

उत्तराणि-४

२८. उकारस्य उच्चारणाय यावान् कालः आवश्यकः तावान् कालः यस्य स्वरस्य उच्चारणाय आवश्यकः भवति तस्य स्वरस्य ह्रस्वः इति संज्ञा भवति।

२९. कण्ठस्य ऊर्ध्वभागे अभिघातेन यः स्वरः उत्पद्यते स उदात्तः इति कथ्यते।

३०. समाहारः स्वरितः।

३१. स्वरितस्वरे पूर्वार्धभागः उदात्तः भवति।

३२. स्वरितस्वरानन्तरम् अनुदात्तस्वराः ततः परम् उदात्तः इति यदा स्थितिः भवति तदा उदात्तात् पूर्वं विद्यमानः एकः अनुदात्तः अधोरेखया चिह्नितः भवति। ततः पूर्वं विद्यमानाः अनुदात्ताः स्वरचिह्नहीनाः भवन्ति। तेषामेव अनुदात्तानाम् नाम प्रचयः एकश्रुतिः वा।

३३. अप्र॑युतामेवयावो म॒तिं दाः॑। (ऋ.७.१००.२) इत्यत्र अप्र॑ इत्यस्मिन् प्रथमः अकारः उदात्तः, द्वितीयः अकारः स्वरितः। म॒तिं इत्यत्र मकारात् परवर्ती अकारः अनुदात्तः। ' युतामेवयावो ' इत्यत्र सर्वे स्वराः प्रचयाः।

३४. ३)

३५. ४)

३६. २)

।।इति द्वितीयः पाठः।।